

Veres Pál

A magyar falu múltja és jövője a részt vevő megfigyelő szemével

The Past and Future of Hungarian Villages from the Participant Observer's Perspective

Összefoglalás

A szerző mint első generációs, faluról származó értelmiségi, részben a résztvevő-megfigyelő nézőpontjából, saját tapasztalatai és szülőfaluja példája alapján tesz kísérletet arra, hogy néhány fontos aspektusát megvizsgálja annak, hová jutott és juthatott volna a magyar falu¹ az úgynevezett rendszerváltás kezdetétől napjainkig. Mivel „a történelem fontos”, ezért elengedhetetlen egy rövid visszatekintés a rendszerváltás kezdete előtti harminc évre is, hiszen ennek „terméke” a kiindulópont és egyben determináció mindahhoz, ami a magyar falvakban és tágabban a magyar vidéken 1990 óta történt.

Journal of Economic Literature (JEL) kódok: D02, J43, J61, N94, P14, P25, P32, Q15

Kulcsszavak: falu, vidék, mezőgazdaság, migráció, részt vevő megfigyelés

Summary

As a first-generation intellectual born in a village, from the perspective of a participant observer using his experience and the example of his village, the author makes an attempt, based on a few important considerations, at analysing where the Hungarian village has and where it could have got since the beginning of the so-called 1989 change of regime. As it is said that “history is important”, a brief overview of the 30 years preceding the beginning of the change of regime is indispensable, as its “prod-

DR. VERES PÁL PHD, nyugalmazott egyetemi docens (BCE), szakmai tanácsadó (NEFMI), a Budapesti Corvinus Egyetem megbízott oktatója, a Zsigmond Király Egyetem magántanára (pal.veres@uni-corvinus.hu).

uct” the starting point and, at the same time, determines everything that has happened in Hungarian villages and beyond in rural Hungary since 1990.

Journal of Economic Literature (JEL) codes: D02, J43, J61, N94, P14, P25, P32, Q15

Keywords: village, countryside, agriculture, migration, participant observation

RÖVID HAZAI TÖRTÉNETI ÁTTEKINTÉS

Társadalmirendszer-szintű fordulópontok

Személyes életünket és egy ország életét-sorsát tekintve is fontos kiindulópontunknak, North (2010:7) szavaival, „a történelem számít”. A történelem ismerete nélkül sem saját, sem nemzetünk helyzetét, lehetőségeit és a teendőket sem érthetjük, illetve határozhatjuk meg helyesen.

1950-ben született, első generációs értelmiségiként tudatos életem a mai napig valamivel több, mint hatvan évet fog át. Élet- és történelmi események és tapasztalat szempontjából igen gazdag időszakról van szó, amelynek egyéni és társadalmi sorsfordító történéseiből a vidék, illetve a falu szempontjából az alábbiakat különösen fontosnak tartom:

- az 1956-os forradalom és szabadságharc;
- a tsz-esítés második hulláma, mely lényegében 1960-ban befejeződött;
- az 1968-hoz köthető, úgynevezett új gazdasági mechanizmus (UGM) beindításának és ellentmondásos megvalósulásának időszaka (Gábor–Galasi, 1981);
- szülőfalum, a tunyogmatolcsi (és különösen a tunyogi) ingatlanok jelentős részét is elpusztító 1970-es nagy „szatmári árvíz”;
- a rendszerváltás már 1990 előtt kezdődő, napjainkig tartó és befejezettnek nem tekinthető időszaka (Kornai, 2007);
- az 1990. évi, első szabad, kétfordulós (március 25. és április 8.) országgyűlési választás Magyarországon;
- az 1999. március 12-i időpont, amikor Magyarország a NATO teljes jogú tagja lett;
- 2004. évi belépésünk az Európai Unióba;
- két jelentős, ma is vitatott háttérű és alapú világgazdasági válság (2000–2001, 2007–2008) (utóbbi elemzését lásd pl. Veres, 2010);
- a 2010. évi kormányváltás.

A felsorolt kiemelt események az emberek, a települések és a nemzetek életében olyan fordulópontot jelentenek, amelyek a kockázatokkal és a nyújtott esélyekkel, ezek kezelésével hosszú időre meghatározók lehetnek, sőt minden bizonnyal lettek is. A történelmi fordulópontok szerepét gazdag történelmi példatár alapján alaposan elemzi Acemoglu és Robinson (2013) *Miért bukznak el a nemzetek?* című, nagy hatású könyvében.

A magyar gazdaság és társadalom egészét tekintve, az 1990-től máig tartó időszakot úgy is jellemezhetjük, mint útkeresést, egy *sikeres és versenyképes magyar társadalmi és*

gazdasági modell keresését és megalkotását egy még ma is sajnálatosan *hiányzó társadalmi konszenzus* alapján.

Az utóbbi évek újabb elvesztett évtizedek utáni ébredésünk éve, amikor egyre gyakrabban, egyre többen és többször tesszük fel a kérdést: mit tettünk jól vagy rosszul, mit nem tettünk, amit tehetünk volna, és főképpen – tanulva a múltból, építve arra, vagy éppen szakítva azzal – mit kell, kellene és jobban tennünk a jövőben családjunk, településünk és nemzetünk életében és érdekében.

A falu és az élet változása a személyes nézőpontomból

A történelem mindannyiunk számára – legalábbis annak megélt időszaka – személyes élmény és tapasztalat is. Ez a „részt vevő megfigyelés” segítheti és gátolhatja is a megtörténtek tárgyilagos szemléletét. Ahogyan résztvevőként látjuk, értjük, értelmezzük történelmünket, ahogyan cselekvéssel reagálunk mindezekre, az is a történelem része és formálója lesz.

Személyes életemet tekintve, 1950-ben egy akkor több mint háromezer fős szatmár-beregi faluban, Matolcson² születtem. Esmélésem első éveiben még mécsessel világítottunk, esős-sáros időben – ahogy akkor mondták – a „járdát magunkkal vittük” két deszka formájában. A vizet gémeskútból merítettük, később ivásra már az utcai közkútból, korsóban hordtuk haza. Lavórban mosakodtunk, a vécé „árnyékszék” az udvar végén, a sertésöl és a széna, szalma tárolására szolgáló, úgynevezett „szín” vagy „csűr” és a trágyadomb között állt. A tehénistálló a tisztaszoba, konyha, spájz után a lakóépület része, melyet a fáskamra követett. A sertések és baromfik számára külön épület volt a fáskamra mögött. A lakóépülettel átellenben, külön épületben kapott helyet a terménytároló kamra és a kemence, az épület alatt a nyáron hűtőként szolgáló, télen fagymentes tárolópince. A telek végében kert terült el gyümölcsfákkal és konyhakerti növényekkel, ősszel földbe ásott, kukoricaszárral fedett, répa tárolására alkalmas vermekkel. Ez a falusi települések telkének (udvarának és kertjének) meglehetősen jellemző szerkezete volt, magas szintű önellátást sugallva és biztosítva.

Személyes életemben egy igazi, emberpróbáló ugrás, hatalmas változás 1969, az egyetemi tanulmányok kezdete volt, felkerülés, vagy ha úgy tetszik, és mai fogalommal, tanulási célú migráció a városba, sőt egyenesen a fővárosba, Budapestre. Életem falu és város közötti íve 1969 és 2018 között negyvenkilenc évet fog át.³

Szülőházam egy részének helyén ma „új” épület áll, természetesen fürdőszobával. Az áram, a gáz, a vezetékes víz, az internet természetes tartozék. Ugyanakkor nemcsak ólak, de tehének, lovak és sertések sincsenek már az udvarokon. Szülőfalumat, rokonaim egy részét, barátaimat ma is rendszeresen meglátogatom, de – mint „belső migráns” – ma már (még) aktív nyugdíjasként, egyetemi docensi, címzetes főiskolai tanári múlttal és egyetemi magántanárként Budapesten élek, két egyetemen tanítok, és a Duna közelében kellemesnek nevezhető környezetben, igényeinknek megfelelő összkomfortos lakásban élek. Feleséggel öt gyermekünk és tíz unokánk öröme és bánata a mienk is. Az ő jövőjük a mi reményünk is.

A közvetlen falusi életkörnyezet, illetve személyes életpályám tekintetében így is keretbe foglalhatnánk az elmúlt több mint hatvan évet. Ez a rövid leírás mutatja, hogy egy ember, egy település és egy ország életében milyen drasztikus változások mennek végbe, melyeknek kiindulópontjai (végrehajtói) és „elszenvedői”, nyertesei vagy vesztesei is az emberek.

A továbbiakban a – személyes életem és az ország sorsa szempontjából – rendkívüli időszak vidéki életének helyzetét, változását személyes – nyilván részben szubjektív – nézőpontból mutatom be, remélve, hogy nem csak számomra szolgál tanulságokkal.

A TSZ-ESÍTÉS MÁSODIK HULLÁMA

Családi gazdálkodás és falusi élet a tsz-esítés előtt

Özvegy édesanyám – nálam jóval idősebb bátyáim és kisebb részben az én segítségemmel – 1960-ig öt katasztrális hold földön gazdálkodott. Erőforrásunk – a családtagok fizikai és szellemi ereje mellett – két tehén volt, amely a szekeret, ekét, boronát vontatta, a tejet saját fogyasztásra és eladásra biztosította. Az aratás kezdetben még kézzel (kaszával) történt. A búzakévék „keresztben” a földeken, majd az udvarunkon álltak számomra hatalmasnak tűnő „asztag” formájában. Aztán megjelent az udvarunkon a „hoffer” traktor vontatta, majd hajtotta cséplőgép, és hamarosan a kamrában sorakoztak a búzával, később a kristálycukorral teli zsákok. Ősszel a „góré” és a padlás tele lett csöves kukoricával, a vermekben pedig téli álomra készültek a tehének csemegéjének számító „marharépak”. Igen, egy *jelentős mértékben naturális, önellátó gazdálkodás* volt ez az 50-es években. A saját hizlalású disznók húsa (füstölve, lesütve), zsírja jelentette a kalória- és fehérjedús táplálék alapját. A disznóölés (disznótor), fonás-szövés téli estén, a lekvárfőzés számomra és általában a gyermekek számára is nagy élmény volt. Ez az időszak a földtulajdonos paraszt számára a természetben, a természettel együtt élés időszaka volt. Mindenekelőtt a maga számára termelt, ami alapvetően határozta meg a természethez és a termékhez való viszonyát, természetesen tudásának korlátai között. Ebben a gyermeki szem számára és emlékképként idillinek is nevezhető képből zavaró „momentumként” jelentek meg a „beszolgáltatást” végrehajtók, akik szekerekkel szállították el a kötelezően beszolgáltatandó terményt, állatot.⁴

Édesanyámat teljes emberként vette igénybe a mezei munka, rám – legalábbis a tél kivételével – kevés ideje maradt. Nevelésem, felügyeletem végtelen türelmű és szeretetű nagymamámra maradt. Édesanyámnak egyetlen kérése, tanácsa volt, mely mai eszemmel minden egyéb nevelési praktikát felülmúlt. „A te dolgod, fiam, hogy tanulj legjobb képességeid szerint, mert a tudást senki nem veheti el tőled!” Én ezt a tanácsot egész életemre megfogadtam, és naponta mondok ezért köszönetet édesanyámnak, kinek azért iskola után a mezőn is segítettem. Így tanultam érezni, látni, szeretni, élvezni a természetet. Esténként pedig előbb a mécses, majd a petróleumlámpa, végül a még gyengécskén világító villany fényénél tanultam, míg édesanyám rám nem szólt: „Feküdj le, pihenj most már, fiam, mert elrontod a szemedet a túl sok olvasással!”

„Belépés” a tsz-be, és egy kis tsz-történelem

Ugorjunk azonban most egy nagyobbbat, egészen 1960-ra, tízéves koromra. A faluban „városi emberek”, tisztviselők és munkások jelentek meg, úgynevezett „agitátorok”. Házról házra jártak, hogy meggyőzzék a „magángazdákat” a közös gazdálkodás – a tsz – előnyeiről, szükségességéről. Először a legtehetősebb gazdákat keresték meg, tudván, hogy az ő magatartásuk mintaként, követendő-követhető példaként szolgálhat a kevesebb földdel rendelkezők számára.⁵ Az „eredményre” szorítkozva, végül szinte teljes lett az „agitáció” sikere, és néhány kivételtől eltekintve mindenki belépett a tsz-be.⁶ A néhány között volt édesanyám, aki a végsőkig kitartott, de eljött a végső pillanat. Édesanyám mellett voltam, amikor ismételten „kérték”, hogy írja alá a belépési nyilatkozatot, az agitátorok fő érve az volt, hogy „Margit néni kivételével már mindenki belépett”, és „kint úgysem boldogul”. És ezen a ponton én, az akkor tízéves gyermek, megszólaltam, annyit értve, vagy inkább érzelmileg felfogva a dologból, hogy „egyedül maradtunk”. Kérlelni kezdtem édesanyámat, hogy írja alá, mert „nem akarok egyedül maradni”. És édesanyám aláírta.

Az 1960 és 1990 közötti időszak a falunkban is az emberi értelem és érzelem nagy próbája volt. A paraszt, aki számára a föld életének, sőt szinte testének szerves része volt, az első időkben a legmélyebb értelmi és érzelmi válságként élte át, hogy – bár formális tulajdonjoga megmaradt, amit jelképes összegű „földjáradék” is kifejezett – szeretett földje közös birtokba és használatba került. Az idő előrehaladtával azonban az érzések és emlékek halványodtak, a tudat mélyebb rétegeibe húzódtak, és a mindenkori jelen tényei kezdték eltemetni a múltat. A matolcsi Új Élet Tsz az ország viszonylag sikeres közös gazdaságai közé tartozott. Egy *szervezett nagyüzem lett, a nagyüzemre jellemző munkamegosztással, vezetési szerkezettel*. A korábban „jómódú”, tehetséges és szorgalmas gazdák kezdték a tsz-ben is megtalálni a helyüket. A felelősség kisebb, kevésbé komplex lett, az életkörülmények javultak, az 1970-es „nagy szatmári árvíz” után pedig szinte újjáépült a falu.

A családi állattartás visszaszorulásával nagyobb lett a „mozgási szabadság”, mód nyílt már kirándulásokra, üdülésre, ami a magángazdaságok időszakában szinte ismeretlen volt a parasztember számára. A háztáji gazdaság rendszere pedig visszahozta azt az időt, amikor személyre, családra szólóan lehetett megmutatni, ki az ügyesebb, tehetségesebb, egyben nosztalgikus, személyesebb, birtokosi kapcsolatot biztosított a földdel. A tsz (a „közös”) és a háztáji között sajátos szinergia és bizonyos értelemben verseny jött létre.⁷

A többnyire a mezőgazdasághoz kapcsolódó, illetve szolgáltató jellegű, szaporodó, úgynevezett „melléküzemágak” részben felszívták a földművelésben és állattenyésztésben a gépesítéssel felszabaduló munkaerőt. Ez fontos volt a valamikori magángazdálkodók és a földtulajdonnal nem rendelkezők számára is. A fejlődéssel együtt járó munkamegtakarítás, a munkaerő felszabadulása „kezelésére” azonban ez sem volt elég. Így hetente ment és jött a „fekete vonat”, szállítva az „ingázókat” (mai szóhasználatlal belső migránsokat) Budapest és a falvak között.

Én, erőben, korban és talán tudásban is gyarapodván, egyre többet beszéltem, beszélgettem a falu lakosaival, a volt gazdákkal, a tsz-tagokkal, melyben középiskolai,

majd egyetemi tanulmányaim is inspiráltak. A közös munkában is – délutánonként, iskola után – egyre gyakrabban vettem részt (kapálás, betakarítási munkák, oltás-szemzés a faiskolában stb.) Az a benyomásom erősödött, hogy a közös gazdálkodás, jól szervezett üzemenként, nem feltétlen életképtelen, sőt. Ez azonban nagymértékben a tagoktól, a döntéshozatali intézményrendszerrel, az országos keretszabályoktól és a vezetéstől függött. Jó példa erre, hogy miközben a „tunyogi” Szabadság Hajnala Tsz bizony komoly gondokkal küzdött, a „matolcsi” Új Élet szépen prosperált.⁸

A (magán)paraszti mentalitásra, ha úgy tetszik, erkölcsre, álljon itt egy példa. Édesanyámmal a háztáji „tengeri” (kukorica) kapálásából tértünk éppen haza, és a tsz hatalmas, közös táblája mellett haladtunk el. Édesanyám be-beszaladt a sorok közé, és tépkedte a nagyobb gyomokat és a tengeri tövéből hajtó „fiókokat”. Egyszer csak megszólaltam: „Édesanyám, miért teszi ezt, hiszen ez nem a miénk?” Mire ő: „Kisfiam, mindegy, kié, a kukoricának nem jó a gyom és a fiók sem.”⁹

Még egy nagyon fontos dolgot el kell mondanom, mert fontos lesz a mai helyzet értékelésében is. A falusi életnek a maga komplexitásában fontos tényezője volt a tsz nyújtotta munka és megélhetés. A *falú mint élettér vonzó-megtartó ereje* azonban ennél sokkal több tényezőtől függ, hiszen az élet minőségét élettevékenységünk teljessége határozza meg. Ebből a szempontból kell kiemelnem a *helyi értelmiség szerepét, létét, szerepfelfogását és aktivitását*. Személyes életemben pótolhatatlan szerepet játszott, hogy az agronómus, az orvos, az orvos felesége (!), tanáraink, a kultúrház vezetése, a mozigépész, a könyvtáros és mások megannyi értelmes aktivitást szerveztek, biztosítottak – a falusi kocsmá alternatívájaként is. Zenekart alapítottunk, ének- és tánckarunk volt, irodalmi színpadot szerveztünk, fotószakkört működtettünk, számos sportágban sportoltunk, versenyeztünk, klubesteket szerveztünk vetélkedőkkel stb. Ezek nemcsak élményt jelentettek, hanem adottságaink, tehetségünk feltárását, próbáját is.

Az „idő aközben haladott sietve”, és eljött 1968, amikor felvételt nyertem a „közgazdára”, akkori nevén a Marx Károly Közgazdaságtudományi Egyetemre. Az egyetem és a főváros világa egy teljesen új, valódi emberpróbáló komplex élethelyzetet jelentett számomra. A faluban szerzett edzettségem és a fentebb példával jelzett, édesanyámtól „örökölt” attitűdöm és új emberi kapcsolataim megvédtek, és hamarosan „stabilizáltam a helyzetemet” az egyetemen, beleértve a jó tanulmányi eredményeimet is. A közösségi életben – az akkori lehetőségeknek megfelelően – „természetes módon” és aktívan vettem részt. De ami írásom tárgyához szorosabban kötődik, rendszeres kapcsolatokat a falummal, középiskolámmal, rokonokkal és barátokkal – miként fentebb már említettem – nem veszítettem el. Ez a kapcsolat adott módot, hogy egyetemi tanulmányaimat szembesítsem azzal a valósággal, amit évről évre szülőfalumban találtam.

Haza-hazatérvén, már némi közgazdasági tudással és szemlélettel is felvértezve, felejtethetetlenek azok a beszélgetések, amelyeket a faluban mérvadó egykori magángazdákkal folytattam. Visszatérő kérdésem volt, hogy érzik magukat a tsz-ben, vissza-sírják-e még azokat az idöket, amikor a „földjük és a maguk urai” voltak. Azt kellett tapasztalnom, hogy bár annak idején, 1960-ban igazán önkéntes belépésről nem beszélhettünk, évről évre békésebb, belenyugvóbb volt a visszatekintés. Mígnem egyszer

feltettem a nagy kérdést: ha lehetőség lenne rá, folytatnák-e „ott”, ahol abbamaradt a magángazdálkodásuk, szeretnék-e visszakapni a földjeiket. A válasz pedig többnyire az volt, hogy nem, mert bár – különösen az első időkben – sok mindent elvett az életük-ből a kényszerű változás, de mára sok mindent, különösen szabadságot, a gyermekeik-nek pedig új lehetőségeket adott.

A RENDSZERVÁLTÁS AZ ÉN FALUMBAN

Ellentmondásos, emberpróbáló folyamatok a faluban

A rendszerváltás a legnagyobb sokkot talán a falunak és a vidéknek jelentette. Itt ugyanis, ha nem is azonnal, a munka- és életfeltételek szinte minden területén drasztikus változásokat hozott. Különösen két területet kell kiemelni, a tsz-ek és az állami gazdaságok sorsát, valamint a *rendszerváltás módjával is összefüggő, ún. transzformációs visszaesés* (Kornai, 1993) következtében a falvakba visszaszoruló és munkanélkülivé váló, korábban Budapestre ingázók helyzetét.

Bizonyára sokan gondolták, hogy a rendszerváltás arra ösztönzi majd – különösen a jelentősebb földtulajdonnal rendelkező – tsz-tagokat, hogy azonnal követeljék földjük birtokbavételét, hogy azon a családi gazdálkodást újrakezdjék. Az én falum esetében azonban nem ez volt a jellemző helyzet. Ennek legalább három oka volt. Egyrészt, mint fentebb már vázoltam, a közös gazdaság – különösen a két tsz egyesülése előtt – viszonylag jól működött. Másodsor, az egykori birtokosok – akik időközben harminc évvel idősebbek lettek – már koruk szerint és gazdasági eszközök hiányában is túlzott kihívásnak tekintették az újrakezdet. A harmadik ok, hogy számos családban a gyermekek éltek a lehetőséggel, tanultak, és a mezőgazdaságon kívül, sok esetben városban keresték, találták meg a számításukat, nem volt már tehát, aki a családi gazdaságot továbbvigye.

Miért bomlott fel, esett szét mégis a közös gazdaság? Ezt a falu egykor módos gazdáai a következőképpen mondták el akkor. Harminc év alatt belenyugodtak a „megváltoztathatatlanba”, ők legalábbis ebben a tudatban éltek. Elfogadták az új életet az új feltételekkel, és éltek is vele. Az azonban sohasem változott, hogy amikor egykori birtokuk mellett mentek el, mindig megdobbant a szívük, és soha nem maradtak közömbösek az iránt, hogy éppen mi történik a szeretett földön, illetve földjükkel. Mi indította el mégis a tsz felbomlását? Két dolgot emeltek ki. Néhányan, inkább a kisebb tulajdonnal rendelkezők és annak idején kevésbé sikeresen gazdálkodók, kezdték „kivenni a földjüket”. A kiméréskor azonban nem eredeti területüket, hanem az *egykor sikeresebb gazdák gyakran jobb minőségű területéből kaptak*. A kárpótlási jegyek felhasználása során is történtek hasonló esetek. Ezt már nem tudták elviselni, és ők is elkezdtek kivenni a földjeiket. Ez pedig egy visszafordíthatatlan láncreakciót indított el, az ellehetetlenülés felé sodorva a tsz-t. Természetesen további, nem lényegtelen körülmények is szerepet játszottak, kiemelhető ezek közül a munkanélküliség drasztikus megemelkedése.

A következmények – az „új világ” – indításának szemléltetéseképp jöjjön most egy olyan élmény, amely a tsz-ek széthullásának máig ható következményét mutatja be.

Egy alkalommal, néhány évvel a rendszerváltás kezdete után, amikor hazalátogattam, unokaöcsémet és barátomat nagy munkában találtam. Mezőgazdasági munkagépet „gyártottak, szerkesztettek” házilagos kivitelezésben. A sokszor kényszer szülte családi gazdaságok jelentős része évtizedes technológiai visszaeséssel kezdte meg tevékenységét. A helyzeti előnyt kevés család tudta érvényesíteni, akik *kedvező feltételekkel hozzájutottak a tsz gépparkjának legjobb darabjaihoz*. A tsz-ek átgondolatlan, részérdek vezérelte szétszedésének és a kárpótlás módjának következménye lett még az is, hogy akik jelentősebb földterülethez jutottak, ezt számos, egymástól távoli parcellában kapták.¹⁰ Ez a helyzet a falumban mára sem változott érdemben, ami nyilvánvaló költségtöbbletet és versenyhátrányt jelent, még a jelentősebb földterülettel rendelkezők számára is.

A tsz-ek szétesésével az úgynevezett *melléküzemágak nagy része is megszűnt*. Így a falvakban és szülőfalumban is *munkanélküliség és migrációs kényszer állt elő*, miközben a munkalehetőségek minden területen és országosan is nagy mértékben visszaestek.¹¹ A falu lakossága számára nem csak a közvetlen lét- (munka-) feltételek romlottak drasztikusan. Ezzel és az ország helyzetének romlásával összefüggésben az egyéb életfeltételek is rosszabbá váltak. A falu önfenntartó ereje a mezőgazdaság, az ipar és a szolgáltatás tekintetében egyaránt csökkent. A falut közösségként összetartó hagyományok, szokások, közösségi létmódok felbomlásának újabb hulláma következett. A falu mint élettér vonzó hatása taszító hatássá vált. Egyre inkább az idősek rekedtek a faluban, az elvándorló fiatalok okán magukra hagyottan. Így a magát valamikor eltartó és akár gyarapodó közösségből minimális nyugdíjon, járadékon élő vagy – különösen az utóbbi években – közmunkával eltartott „közösség” lett.¹²

Nagyszámú kistelepülés vegetál ma, huszonnyolc évvel a rendszerváltás kezdete után. *A nagybirtokok inkább kivették a talajt a kistelepülési lét- és életforma alól minimális élők munkáigényükkel*. A kisebb családi gazdaságok küzdenek a gazda korosodásával, a folytatás bizonytalanságával, a parcellák szétszórtságával, az idősebbek számára különösen nagy terhet jelentő adminisztrációval, a magukra hagyatottsággal, a kooperáció (szövetkezés) hiányával.

VAN-E, ÉS HA IGEN, MILYEN JÖVŐJE VAN A MAGYAR FALVAKNAK?

A falu jövőképességének kontextusa

Legelőször is határozott kiinduló tételként fogalmazzuk meg azt, hogy *a vidéki falusi települések megtartása a mai számban és lakosságában nem lehet utópikus, önmagáért való cél*. Egy település a lakosság, egy viszonylag stabil közösség életének földrajzilag körülhatárolt területen való megszervezése. A kulcskérdés a helyhez, a közösséghez való tartós kötődés élet- és munka-, illetve jövedelmi feltételeinek megléte, illetve megteremtése. Ha a feltételek nem teremthetők meg, akkor tudomásul kell vennünk a település sorvadását, végső soron akár megszűnését is (ami akár generációk élete, hosszú évtizedek során következik be).

A falvak lakosságának nagy része számára természetesen ma sem csak a mezőgazdaság adja, adhatja a létfeltételeket. Ha a falvak jövőbeli sorsát kutatjuk, két nagy kérdés-

re kell választ adnunk. Az első *a jövedelem, a megélhetés kérdése*, amelynek a várossal versenyképes tranzakciós költségekkel¹³ kellene elérhetőnek lennie. A másik kérdés – a jövedelmen túl – *a teljes élet feltételeinek biztosítása*, melyeknek összességében ugyancsak a városi léttel kell(ene) versenyképesnek lennie. Nem azonosnak, hanem versenyképesnek, a tranzakciós költségek nagyjából azonos szintje mellett.¹⁴ Ez azt jelenti, hogy a falu esetleges hátrányait valamely területen más tényezőknek kompenzálnia kell.

Munka- és megélhetési feltételek és a falu jövője

Nézzük meg tézisszerűen, hogy milyen irányban kereshetők a megoldások a munka- és megélhetési feltételek teljessége tekintetében.

– Mivel a nagy, extenzív, gépesített gazdaságok foglalkoztatást, tehát jövedelmet biztosító potenciálja a mezőgazdaságban korlátozott és inkább csökkenő tendenciájú, ezért támogatni, ösztönözni kell ezen *gazdaságok tevékenységének diverzifikálását*, különös tekintettel a mezőgazdasági tevékenységhez kapcsolódó feldolgozási, szolgáltatási tevékenységekre.

– A falu gazdaságosan elérhető környezetében lévő földterület adott tulajdonviszonyainak – különös tekintettel a birtoklásra-használatra – megfelelő alakításával ösztönözni, támogatni kell a kisebb és közepes családi gazdaságok kialakítását, amelyek elsősorban ezen családoknak biztosíthatnak megélhetést. Ez természetesen érintheti a gazdálkodás intenzitását, a munkaigényesebb kultúrák felé való elmozdulást.

– Meg kell vizsgálni annak lehetőségét, hogy *a föld nagyobb része kerüljön önkormányzati-közösségi tulajdonba*, illetve használatba, amit – részben – a családi gazdaságok bérletként birtokolhatnak-használhatnak.¹⁵

– Az önkormányzati tulajdon perspektívát adhatja a jelenleg közfoglalkoztatott, nagyjából roma lakosság hosszabb távú, piaci alapú foglalkoztatására.¹⁶ (Szülőfalu önkormányzata jelenleg mintegy hetven hektár földön szervez – döntően közmunkásokkal – gazdálkodást, amelyet az állam eszközökkel, vetőmaggal, növényvédő szerrel stb. segít.)

– Ösztönözni, támogatni kell a kisebb és közepes családi gazdaságok, valamint a nagy extenzív *gazdaságok együttműködését, funkcionális szövetkezéseit* az eszközhasználat, a beszerzés, értékesítés, feldolgozás stb. területén.

– A települések meghatározott körében (pl. kistérségi települések) *az önellátásnak prioritást kell adni*, ehhez meg kell teremteni a szervezeti és intézményi (pl. szövetkezési, adózási) feltételeket, különös tekintettel a falvak és városok közötti együttműködésre.

– Ösztönözni, támogatni kell, hogy a mezőgazdaság és az élelmiszeripar mellett az adott települési közösségek önellátása prioritást élvezzen más termékek és szolgáltatások körében is.

– Helyi – kamatmentes – pénzek (hitelek) létrehozásának támogatása.

– A települések összefogásával is *fenn kell tartani és újra kell éleszteni a hagyományos tevékenységeket, tevékenységi formákat*, amelyek nemcsak önellátási, hanem kulturális és üzleti funkciókat is hordozhatnak, közösségszervező erővel is bírnak.

– A *turizmust* valamennyi településen foglalkoztatási, jövedelemszerzési forrásként kell tekinteni, megteremtve ennek szervezeti, intézményi feltételeit, itt is használva a települési összefogást.

– A településeknek olyan *sajátos agrár- (pl. bio-), szolgáltatási, turisztikai termékekkel, szolgáltatásokkal* kell megjelenniük, amelyek egyediségük, ritkaságuk révén viszonylagos drágaság mellett is keresletet gerjesztenek.

– A település, illetve települések piaci integrálódását a tágabb környezetbe megfelelő kooperatív formákkal kell segíteni (tranzakciós költségek csökkentése céljából is).

– A vidék dinamikus és életképes fogalma jelentsen egy meghatározott földrajzi térben szervesen összefonódó falusi és városi közösséget, ahol a város és a környező falvak együttműködése a munka világán túl – a kölcsönös előnyök alapján – a létfeltételek minden területén megvalósul.

– Egy kis- vagy nagyobb térségi integráció a települések népesség szerint igen széles skáláját foglalhatja magában. Ezért a munka- és életfeltételek szempontjából ezt figyelembe vevő „*munkamegosztásra*” van szükség a települések között. Külön ki kell emelni a jelentős tranzakciós költséget okozó közigazgatás megszervezését, a tranzakciós költségek minimalizálásnak igényével.

– A *helyi értelmiség megtartása*, közösségi felelősségének erősítése és közösségi tevékenységének aktivizálása elengedhetetlen a vidék és benne a falu jövője szempontjából.

A fenti, nyilván nem teljes körű felsorolás egyes elemeinek közös jellemzője, hogy a helyi gazdaságok, helyi vállalkozók és a települések (önkormányzatok) kooperációját, illetve az állami ösztönzést, támogatást feltételezik. Pusztán jövedelem-, illetve eltarthatóság tekintetében természetesnek kell vennünk, hogy a lehetőségek és azok kihasználása függvényében lesznek, lehetnek létszám és gazdasági erő tekintetében gyarapodó, stabilizálódó és zsugorodó települések.

A munka és megélhetés világán túli létfeltételek szerepe

A valóságban a munka- (jövedelem-) szerzési és egyéb létfeltételek szorosan összefonódnak, gondoljunk például az önellátásra. Emeljünk ki mégis néhány olyan tényezőt, amely lakóhelytől függetlenül fontos az emberek számára.

– A gyermekek iskoláztatása a közoktatásban, helyben vagy közeli városban, versenyképes utazási költséggel, azonos hozzáférési jogokkal.

– Egészségügyi alapellátás helyben vagy észszerű költséggel elérhető városban.

– Egészségügyi szak- és kórházi ellátás a városi lakossággal közel azonos jogosultságok és hozzáférési költségek mellett.

– Biztonságos, széles sávú internetelés.

– Vasúti, közúti közlekedés megfelelő gyakorisága, biztonsága, gyorsasága a települések között.

– A település belső közlekedési infrastruktúrájának kiépítettsége.

– Megfelelő közbiztonság, az állami és önkormányzati formák mellett a helyi lakosság önkéntes tevékenységével is (pl. polgárőrség).

- Egészséges, biztonságos ivóvízellátás minden lakos, illetve lakás számára.
- A nem mezőgazdasági tevékenységet végző lakosság számára igény szerint „háztáji” gazdálkodás lehetőségének biztosítása (a falu előnye a várossal szemben).
- A falusi település hagyományainak megfelelő kulturális aktivitás, közösségi tevékenységek feltételeinek megteremtése, támaszkodva a települések együttműködésére. Népi mesterségek, kulturális hagyományok ápolása.
- A „magaskultúra” eseményeinek részben helyi, részben észszerű költséggel közelebbi városokban való elérhetősége.

Megállapítható, hogy mind a megélhetés, mind az egyéb létfeltételek tekintetében szükség van, lehet a különböző földrajzi helyzetű és jogállású települések (falvak és a városok) együttműködésére is. Ebben a megközelítésben a helyi gazdaságok már túlmutatnak a falu határain, földrajzi értelemben tágabb területet, tevékenységi és igazgatási tekintetben pedig számos település önkormányzatainak, vállalkozásainak, végső soron lakosságának együttműködését jelentik.

A fejlődés logikája szerint oksági összefüggés van egy település foglalkoztatási-jövedelmi megtartó ereje és a mindennapi létfeltételek között. A település gazdasági, a lakosok anyagi gyarapodásával az életfeltételek javításának is nő a lehetősége, ami visszahat a gazdasági helyzetre, és a két tényező együtt javítja a település lakosságmegtartó, sőt -vonzó képességét.

UTÓSZÓ

A tanulmány első felében személyes életem és átfogóbb történeti tények áttekintésével keretet adtam a falu – személyes nézőpontot is vállaló – bemutatásának, a faluból városba vezető életutam megfigyeléseit, tapasztalatait rögzítettem. Az általános történelmi tapasztalattal egyezően összegzésként megállapítható, hogy a falu szempontjából áttekintett jó hatvan év a falu és a falusi ember átfogóbb történelmi eseményeknek való nagyfokú kiszolgáltatottságát mutatja. Ugyanakkor a „külső” változásokra és sokakra adható legjobb válasz – a bénultság és pusztaság „elszenvedés” helyett –, a véges számú, de mégiscsak több lehetőség közül a legjobb választása, az aktív cselekvés és a rugalmas alkalmazkodás.

Az írás második része már a jövőbe tekintett, részben létező kezdeményezések, tények alapján – nem a teljesség igényével – a falu fennmaradásának, a falu és a vidék fejlődésének lehetőségeit, a teendőket foglalta össze, nyilvánvaló optimista attitűddel. Hogy ezekből mi valósítható, illetve valósul meg, az részben az általános politikai feltételektől (ösztönzőktől és korlátoktól), a különböző szintű önkormányzatok szerepfelfogásától és tevékenységétől, a helyi lakosság – családok és vállalkozások és az értelmiség – összefogásától függ.

Az egyén, a különböző szintű formális és informális közösségek és az országos vidékpolitika közötti együttműködés és összhang nélkül nehéz igazán optimistán szemlélni a magyar falu és vidék jövőjét. Szülőfalum, a mai Tunyogmatolcs példája azt mutatja, hogy egy *kiváló, elhivatott polgármester, az önkormányzat, a helyi értelmiség és vállalkozók összefogása* néhány év alatt *új és jó irányt tudott adni* az addig szinte alvó és

fogyatkozó település életének. Ezért és írásomhoz nyújtott segítségével is köszönetet mondok Soltész Bertalan polgármester úrnak.

Végezetül álljon itt néhány mondat a falu (vidék) lehetséges előnyeiről a várossal szemben. Ha a modern technológiák és a fejlődés eredményeképpen a vidék a közvetlen munka- és életfeltételek tekintetében a várossal azonos szintre emelkedik, akkor különösen és tisztán megmutatkozhatnak a vidék előnyei a várossal szemben.

– Összhang és egyensúly a természettel, a természet mint örömforrás élvezete.

– Nagyobb szabadság az élet mindennapi feltételeinek alakításában.

– Részvételi lehetőség a közösségi lét változatos formáiban, a közvetlenség, egymásrautaltság és a tartós ismeretség alapján.

JEGYZETEK

¹ Szótárak és tanulmányok alapján sincs egyetlen konszenzusos meghatározása a falunak mint településnek. A lakosság számát tekintve rendkívül széles, illetve összetett kategóriáról van szó, a törpefalutól az óriásfaluiig. Közös jellemzőként kiemelhető, hogy nem jogi, hanem településföldrajzi meghatározásról van szó, történeti jellemzőként pedig a vidékiség, a természetbe ágyazódás, a mezőgazdasági létalap emelhető ki.

² Tunyogmatolcs település, illetve község történetét a települést alkotó két falu – Matolcs és Tunyog – egyesülésének, szétválásának története is jellemzi. A két falut, illetve falurészt a Holt-Szamos választja el. 1950-ben – nem sokkal születésem után – Tunyogot és Matolcsot Tunyogmatolcs néven egyesítették, és a Fehérgyarmati járás nagyközsége lett. 1957-ben ismét önálló közigazgatású községekké alakultak, majd 1961-ben ismét egyesültek. Az utóbbi „házasság” a mai napig tart. Az egyesült település lakosság száma születésem évében valamivel több, mint 3000 fő volt.

³ A tanulmány témája szempontjából a tíz hónapos („előfelvételis”) katonaság 1968 szeptemberétől 1969 júniusáig, bár nem hétköznapi történet és tapasztalat, nem bír nagyobb jelentőséggel.

⁴ 1956-ban hatéves voltam. Gyermeki szemmel, lélekkel nem sokat értettem abból, ami történt, amit láttam és hallottam. Élénken él azonban néhány emlék ma is. A falun dübörögték keresztül a félelmetes tankok és szállító járművek. Mivel az egyetlen hidat a Szamoson igénybe vették, édesanyámék a mezőn rekedtek. Matolcs főutcáján számomra sötét és félelmetes tömeg vonult, és skandálta: „Aki nincs velünk, az ellenünk”. Az épületekről hullottak a vörös csillagok, mi, gyermekek pedig azért versengtünk, hogy ki tud többet megszerezni a gyűjteményébe. Gyermekként (éppen csak elkezdtem az első osztályt) annak is örültünk, hogy nem kell iskolába menni.

⁵ Gyermekként közvetlen élményem a módszerekről mindössze kettő maradt. Az egyik, hogy néhány tehetősebb gazdát teherautó nyitott platóján többször végigautóztattak a falun. A másik, amikor hozzánk is „ellátogattak”.

⁶ A faluban két tsz alakult, a matolcsi részen, ahol már 1945 előtt is inkább jobb módú „nagygazdák” éltek, Új Élet néven, Tunyogon, ahol inkább korábbi zsellérek, akik a földosztáskor jutottak kisebb méretű (néhány katasztrális hold) földterülethez, pedig Szabadság Hajnala néven.

⁷ A tapasztalatok kölcsönös hasznosítása mellett a tsz fejlődő gépparkja biztosította a háztáji eszközigenyét.

⁸ Számos jól-jobban működő tsz sorsát a rendszerváltás után az is érdemben befolyásolhatta, hogy a rendszerváltás előtt a rosszabbul működő tsz-eket, ahol erre lehetőség volt, egyesítették a jól-jobban működőkkel. Az egyesítés Tunyogmatolcson is megtörtént, és az egyesített tsz Tunyogmatolcson is súlyos válságon ment keresztül.

⁹ A munkához való hozzáállásomban ma is ez vezérel, és korábban, több mint huszonhat éves minisztériumi munkám során többször is ez a munkamorál védett meg.

¹⁰ Gyermekkori barátom háromcsaládos, háromgenerációs gazdaságában, amely a faluban a legnagyobbak és legjobbakkal tartozik, több mint 150 hektár (részben tulajdonolt, részben bérelt) föld ma több mint száz különböző parcellában van.

- ¹¹ Az „ingázás”, vasárnap este Budapestre, pénteken vissza a faluba a „fekete vonaton” a tsz-időszakban is létezett. A tsz elsősorban a tagoknak igyekezett és tudott munkát biztosítani. A termelékenység (gépesítés) növekedésével ez is egyre nehezebb volt, amit részben a melléküzemágakkal hidaltak át. A rendszerváltás után az ingázók jelentős része – legalábbis átmenetileg – visszakényszerült a faluba, többnyire munkanélküliként. Ennek a rétegnek – jellemzően kisebb földtulajdonnal rendelkező – tagjai is igyekeztek a földjükhez jutni. A földtulajdonhoz (birtokláshoz) ragaszkodás az ő körükben is mind a mai napig igen erős, bár sok esetben nem művelik, hanem bérbé adják a nagyobb tulajdonnal rendelkező gazdáknak.
- ¹² Szülőfalum, Tunyogmatolcs aktív korú lakossága számára – közmunka formájában – az önkormányzat a fő munkaadó.
- ¹³ Tekintsük a tranzakciós költségeket itt különösen a munkakeresés, -megtartás és a munkába járás költségeinek.
- ¹⁴ Tranzakciós költségen e tekintetben különösen a munka világán kívüli szükségletekhez szükséges információk megszerzésének, a szolgáltatások elérésének (nem magának a szolgáltatásnak) a költségeit értem.
- ¹⁵ Szülőfalumban a megművelt mezőgazdasági terület túlnyomó része mintegy 200 család birtokában, illetve használatában van. A terület nagy része saját tulajdon, kisebb része kisebb magánparcellák bérlete. A családon kívüli munkaerőre a gépesítettség jelenlegi szintjén legfeljebb idegymunkaként van szükség.
- ¹⁶ Reálisan azzal kell számolni, hogy az örökölt munka és szélesebb értelemben vett kultúra nem tesz lehetővé „nagy ugrást”, tehát hosszabb távon inkább egyszerű munkákkal lehet jövedelmi, munka- és egyéb kulturális és értékrendi területen előrelépést elérni. Ehhez munkaigényes, a helyi ellátást preferáló mezőgazdasági és erre épülő feldolgozási tevékenységek alkalmasak lehetnek. Szabolcs-Szatmár-Bereg megyében ígéretes perspektívája lehet az erdőtelepítésnek és -gazdálkodásnak.

FELHASZNÁLT IRODALOM

- Acemoglu, Daron – Robinson, James A. (2013): *Miért buknak el a nemzetek? A hatalom, a jólét és a szegénység eredete*. HVG Könyvkiadó, Budapest.
- Gábor R. István – Galasi Péter (1981): *A „második” gazdaság*. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest.
- Kornai János (1993): Transzformációs visszaesés. Egy általános jelenség vizsgálata a magyar fejlődés példáján. *Közgazdasági Szemle*, 15. évf., 7–8. sz., 569–599.
- Kornai János (2007): *Szocializmus, kapitalizmus, demokrácia és rendszerváltás*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- North, Douglass C. (2010): *Intézmények, intézményi változás és gazdasági teljesítmény*. Helikon Kiadó, Budapest.
- Veres Pál (2010): A 2007–2010. évi világgazdasági és pénzügyi világválság elhanyagolt intézményi aspektusai. *Gazdasági Élet és Társadalom*, 1–2. sz., 104–120.